

6. Державний Вісник. – 1918. – №1. – 16 трав.
7. Калиновський О. В. Утворення, розвиток та правові основи діяльності Міністерства внутрішніх справ Української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / О. В. Калиновський, В. А. Довбня // Актуальні питання історії органів внутрішніх справ України. – Вип. 2. Проблеми правового забезпечення організації та діяльності МВС України (1917–1991 рр.) : зб. наук. праць [Текст] / ред. кол. : В. В. Коваленко (голова), О. М. Джужа, С. М. Бодюл та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С. 18–28.
8. Голос Кієва. – 1918. – № 24. – 15 мая.
9. Київські губерніяльні вісти. – 1918. – № 45. – 18 черв.
10. Державний вісник. – 1918. – № 21. – 11 лип.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – 494 с.
12. Державний вісник. – 1918. – № 38. – 22 серп.
13. Державний вісник. – 1918. – № 36. – 20 серп.
14. Державний вісник. – 1918. – № 29. – 1 серп.
15. Про міри проти осіб, загрожуючи державній безпечності Української Держави і правопорядку: тимчасова постанова Ради Міністрів від 24 вересня 1918 р. // П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3-х т.– Т. 1: 1917–1925. – К.: Генеза, 1997. – С. 58–59.

УДК 130.1

Книш М. Ф.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ДОНОС – БАГАТОАСПЕКТНИЙ ФЕНОМЕН

Доносительство – один із таємних, негласних інститутів правоохоронної системи. З одного боку, повідомлення про правопорушення законів, правил – цілком нормальний громадянський учинок. З іншого боку, донос переважно

засуджують і ставлення до нього негативне. Чому? Автор робить спробу відповісти на це запитання.

Ключові слова: донос, доносити, освідомлювач, агент, інформатор, стукач, джерело оперативної інформації.

Доносительство – один из тайных, негласных институтов правоохранительной системы. С одной стороны, сообщения о нарушении законов, правил – вполне нормальный гражданский поступок. С другой стороны, донос преимущественно осуждают и отношение к нему отрицательное. Почему? Автор делает попытку ответить на этот вопрос.

Ключевые слова: донос, доносительство, осведомитель, агент, информатор, стукач, источник оперативной информации.

Dilation is one of the secret, private institutions of the law-enforcement system. On the one side, disclosure of breaking law is quiet normal civic act. On the other side, dilation, mostly, is condemned and the attitude to it is negative. Why? The author is making an attempt to answer this question.

Keywords: dilation, information, informer, agent, supergrass, source point.

Постановка проблеми. За останній час у друкованих й електронних засобах масової інформації все частіше з'являються повідомлення, що стосуються діяльності доносчиків. Наприклад: «ЛДНР» отримали завдання з Кремля засіяти агентами органи влади вільної України»; «на Донеччині затримали членів агентурної мережі «ДНР»; «на заклик окупаційної влади кримчани доносять на сусідів»; «інформатору «ДНР» дніпропетровський суд дав вісім років в'язниці». Колишня директор єдиної у Євпаторії школи з українською мовою викладання Тимошенко О.О. (тепер директор київської школи № 309) у тижневику «Дзеркало тижня» (2015. – № 36-37) розповідає, що після окупації Криму «на мене пішли доноси. Про школу почали говорити, що це осередок націоналізму, що тут всі бандерівці... Кожен директор школи щомісяця пише до ФСБ звіти: що він чув від своїх учителів і батьків проти Росії, хто висловлюється за Україну». На сайті «Української правди»

читаємо»: «нардепи вже здають один одного: Ситник закликав писати в НАБУ анонімки на високопоставлених злочинців».

Виходить, жанр доносу знову стає популярним?

Виклад основного матеріалу. З'ясуємо, що таке донос? У новому тлумачному словнику української мови читаємо: донос – таємно подані відомості (переважно керівним особам) із звинуваченням кого-небудь у чомусь. Доносити – таємно подавати кому-небудь (переважно керівним особам) відомості із звинуваченням кого-небудь у чомусь, стукати на когось, виказувати когось. У словнику Даля донос визначений двояко: і як нейтральне юридичне поняття, і як синонім наклепу. А «Словарь русских синонимов» Н.Абрамова (1890 р.) подає слово тільки як негативне: донос, наклеп, обмова, ябеда.

Крім донощиків, ще є освідомлювачі. Це люди, які таємно співпрацюють з правоохоронними органами або з органами безпеки. У царській Росії агентів охоранки теж називали «освідомлювачами». В офіційних документах писали – «секретные сотрудники» (скорочено сексоты). Згодом термін «сексоты» використовували в документах радянських спецслужб. І все ж офіційні документи КДБ і МВС СРСР замість слова «освідомлювач» подавали терміни «агент», «інформатор», «джерело оперативної інформації».

В усному (і письмовому) мовленні вживають і слово «стукач». Етимологію цього слова пояснюють так. У далекі часи царювання Олексія Михайловича Романова в темну пору доби донощики приходили до відданої цареві людини і стукали у вікно, щоб повідомити про якесь порушення.

...Між мальовничими селами Усть-Путила і Стебні, що в Путильському районі Чернівецької області, на правому березі Черемошу, розкинувся невеликий хутір Шпетки. Оддалік від дороги, під лісом, – гуцульська хата Василя Івановича Дячука. Шостого січня 1945 року – на Святий вечір – до привітного господаря прийшли два повстанці. Попросилися переночувати. Ніщо не віщувало лиха. Та хтось із сусідів запримітив хлопців, що йшли до хати Дячука, – і кудись «стукнув». Удосвіта несподівано наскочили емгебісти. Схопили хлопців, заарештували і господаря. Доля юнаків – невідома. А Василя Дячука – неписьменного і далекого від політики селянина-

бідняка – суворо покарали: 30 березня 1945 р. Військовий трибунал військ НКВС Чернівецької області присудив 15 років виправно-трудоих таборів і 5 років позбавлення прав. Відбував покарання у заполярній Воркуті. У вугільній шахті – від непосильної праці і недоїдання – «заробив» важку форму туберкульозу. Виходу не було: лікарі видалили одну легеню. Знесиленого інваліда звільнили у червні 1955 року, а в лютому 1992 – Чернівецька обласна прокуратура реабілітувала його.

У 1950 році шпетківський стукач знову продемонстрував неабияку пильність. І на цей раз допоміг узяти повстанців живими. Про це детально доповідав полковник Лужецький начальникові штабу внутрішніх військ МДБ Українського округу полковнику Ігнатову: «... представляю описання характерних дій по заховату бандитов живими: 17.8.50 г. Путильському РО МГБ Черновицкой области стало известно (підкреслення автора), что 16.8.50 г. на хутор Шпетки приходили два бандита, которые дали задание хозяину хутора – к вечеру 18.8.50 г. приготовить для них медикаменты и продукты, которые принести к опушке леса.

Для реализации этих данных в ночь на 18.8.50 г. в район хутора Шпетки была выслана засада – 11 человек под руководством начальника РО МГБ майора Николаева и командой взвода 6 ср 331 ст. лейтенанта Каленова, которая, скрытно подойдя к хутору, выставила хорошо замаскированный парный пост наблюдения за местностью, а остальной личный состав до темноты был укрыт в доме.

... На основании оценки обстановки было принято решение – создать три группы: одна группа захвата – 5 человек под командой лейтенанта Каленова и две группы обеспечения по три человека под командой майора Николаева, которым точно были обусловлены действия по захвату».

Далі йдеться про те, що для зв'язку і сигналу на захоплення повстанців був використаний шнур. Перший, хто помітить людей, попереджує всіх одним ривком шнура. А сигнал двома ривками – це команда на захоплення повстанців. О 22.30 на узліссі з'явилися дві постаті. І умовним сигналом викликали до себе господаря. Незабаром до повстанців прийшов ...син господаря, передав їм продукти і медикаменти. Отримавши

необхідні речі, один повстанець став переодягатися, а другий їсти. За лічені секунди обидва опинилися на землі... [1].

Хто тут «головний герой»? Очевидно, той житель хутора, що знав, коли і куди прийдуть повстанці. Старався. Телефонного зв'язку з хутором не було. І все ж «стукнув» «куди треба». Відчував страх за юдине ремесло. Сам не вийшов до повстанців, а послав сина.

Трагічні події виникали у багатьох населених пунктах Буковини. Так, з допомогою активних "помічників" каральні органи натрапили на слід керівників національно-визвольного руху в Чернівецькій області. 27 грудня 1944 р. у селі Васловиці Садгирського району були схоплені Артемізія Галицька («Мотря») – організатор УПА на Буковині та Мирослав Гайдук («Федір») – член проводу ОУН на Буковині. Щоб не здатися живою, А.Галицька намагалася піти з життя шляхом самогубства. Пострілом з пістолета поранила себе в голову, але у Чернівцях її врятували. Перебуваючи на лікуванні, полонена відмовилась давати покази, хотіла розкрити рани на голові – і померти. Тоді спецслужба вдалася до хитрощів – організувала «викрадення» «Мотрі» з поліклініки начебто представниками центрального проводу ОУН. На конспіративній квартирі (тут КДБ теж мало своїх людей) до «Мотрі» з'явилися «Тарас», «Іван» та «Стецько», які видавали себе за посланців центрального проводу ОУН.

Спочатку «Мотря» дещо вагалася. Але згодом сприйняла гостей за своїх. І давала відверті пояснення про стан справ на Буковині. Поступово здоров'я «Мотрі» поліпшувалося, і «Тарас» заявив, що центральний провід ОУН доручив йому провести слідство з приводу провалу ряду оунівських організацій після того, як органи НКВС затримали її і «Федора». Ведення слідства було доручено "референту СБ" – «Іванові». В результаті допитів слідчий «Іван» отримав від «Мотрі» покази на 242 членів ОУН на Буковині, а також дані про оунівців з інших областей, загалом більш як на 600 чоловік [2]. Військовий трибунал військ Чернівецької області засудив А.Галицьку за ст.ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР до розстрілу. Однак Військова колегія Верховного Суду СРСР рішенням від 10 жовтня 1945 р., «взявши до уваги, що засуджена Галицька допомогла радянським органам в

ліквідації підпільної організації ОУН на території Буковини, замінила розстріл на 10 років виправно-трудових таборів» [3].

До активної боротьби з повстанським рухом зобов'язував, зокрема, спільний наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії і наркома державної безпеки СРСР В.Меркулова «Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН в західних областях УРСР», який вони підписали 9 жовтня 1944 року. В цьому наказі наполягалося на широкому втягуванні місцевого населення в агентурно-інформаційну роботу, в збройні групи сприяння (підкреслення автора).

Дієвість наказу вражає. Американський дослідник, доктор історичних наук Джеффри Бурдс у праці «Советская агентура...» подає витяг із цілком таємної доповідної начальника Головного управління НКВС СРСР з боротьби з бандитизмом А.Леонтьєва заступникові народного комісара внутрішніх справ СРСР С.Круглову 3 серпня 1945 р.: «На 1 липня 1945 р. за даними НКВС у складі агентурної сітки на Західній Україні нараховувалось 11214 місцевих жителів, що співпрацювали з органами: 175 резидентів, 1196 агентів і 9843 інформатори. Майже половина з них (47,2%) були завербовані у перші шість місяців 1945 р. – 156 резидентів (89,1%), 527 агентів плюс ще 41 агент-«маршрутник» і 84 агенти-«внутрішники» (усього 652 чол. або 52,3%), а також 4483 інформатори (45,6%) [4].

Швидкими темпами зростала агентурна мережа в Чернівецькій області. У доповідній записці секретаря обкому партії Зеленюка на адресу секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова зазначено, що на 15 лютого 1945 року агентурна сітка в області по лінії НКВС становить 671 чол., а по лінії НКДБ – 2500 [5].

Успішно розширювали агентурно-інформаційну сітку в Станіславській (Івано-Франківській) області. В активі МДБ на 25 липня 1946 року перебували: 641 агент, 142 резиденти, 5572 інформатори, 50 утримувачів явочних і конспіративних квартир, всього 6405 осіб [6].

Із частини агентів і так званих стрибків створювали легендовані спецбойки МДБ, які діяли під виглядом повстанців і підпільників. У 1948-1949 рр. органи МДБ і МВС різко розширили активність цих груп, виявляючи і знищуючи справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував

[7]. Наприклад, на території Івано-Франківщини ще в травні 1945 р. орудували 11 таких псевдобойовок [8]. Львівський історик Ю.Киричук зауважує, що з кінця 40-х років підпільна мережа ОУН настільки була просякнута ворожою агентурою, що важко відрізнити, де починався справжній бандерівець, а де закінчувався провокатор з МДБ [9]. Прізвища деяких помічників радянських спецслужб у Чернівецькій області можна назвати. Наприклад, Куруляк Василь Миколайович, народився 1926 року в селі Дорошівці Заставнівського району. Перебуваючи в складі боївки ОУН, Куруляк негласно зв'язався з органами МДБ і 21 травня 1947 року був завербований як агент під псевдонімом «Сам-свій». Одразу повернувся у підпілля з метою ліквідації своїх зверхників. Як записано у довідці-характеристиці на агента-бойовика Куруляка В.М., за його участю було арештовано понад сто членів ОУН. Активно допомагали каральним органам агенти «Осторожний» (Дмитрюк Микола Васильович, 1923 року народження, уродженець села Шубранець Садгирського району, «Огонь» (Труфін Микола Михайлович, 1919 року народження), уродженець села Іспас Вижицького району [10].

Звичайно, не всі йшли у помічники каральних органів з власної волі. Про це написано чимало. А методику вербування агентурних кадрів розкрив, зокрема, колишній енкаведист А.Бражнев у московському журналі «Литературное обозрение» [11]. Далеко не всі погоджувалися поповнювати ряди штатних працівників спецслужб. «... Во время войны в Рязани один ленинградский лётчик после госпиталя умолял в тубдиспансере: «Найдите что-нибудь у меня! В органы велют идти». Изобрели ему рентгенологи туберкулёзный инфильтрат – и сразу от него гебешники отказались», – стверджує лауреат Нобелівської премії, російський письменник О.І.Солженіцин [12].

Траплялося, що навіть штатні бійці невидимого фронту оцінювали свою діяльність як ...ненависну. У вересні 1948 року помічник оперуповноваженого Болехівського райвідділу МДБ Станіславської (Івано-Франківської) області О.Шамонін звернувся з рапортом до заступника міністра держбезпеки УРСР М.Ступницького про небажання вести агентурну роботу проти українського націоналістичного підпілля. Зізнається: «Я понял,

что, поступив в школу МВД СССР, сделал ошибку в жизни, и прошу Вас ... уволить меня из органов МГБ и помочь тем самым от ненавистной мне работы уйти навсегда. Прошу простить, что я недостойно отзываюсь о самом сильном оружии нашего государства и партии – агентуре, но я высказываю лично свои отношения к агентурной работе и изменить их не в силах...» [13].

У боротьбі з рухом опору репресивно-каральні органи йшли на все. Американський історик Д.Бурдс пише, що на території Західної України діяв особливий вид агентури, створений із неповнолітніх (діти 12-14 років). Цих дітей виловлювали під час облав і під різними приводами відвозили до райвідділів НКВС-НКДБ. Допитуючи їх, пригрожували смертю, якщо вони не розкажуть, у чиїх хатах квартирують бандерівці, хто в селі готує їм їжу, де їхні магазини, хто станичний і т. ін. Причому Д.Бурдс посилається на архівний документ: «Справку о вербовке и использовании Уголовным Розыском агентуры из числа несовершеннолетних» – совершенно секретный доклад Начальника Уголовного Розыска комиссара Овчинникова, февраль 1949 г. ГАРФ.Ф.Р – 9415. – Оп.5.Д.207.Л.85-90 [14].

Цей документ допомагає зрозуміти, чому в тюрмах мучилося багато дітей. В одному з актів обстеження тюрми №2 УНКВС Львівської області від 25 січня 1946 року зазначалося, що "несовершеннолетние заключённые содержатся вместе со взрослыми, совместно обвиняемыми в контрреволюционных преступлениях; на протяжении трёх месяцев прогулка заключенным предоставлялась всего три раза; камеры постельными принадлежностями не обеспечены... В камере №31 большая часть несовершеннолетних голые, босые; некоторые из них прикрыты только лохмотьями. Имеют место случаи нарушения междукамерной изоляции, выражающиеся в том, что заключённые... передают полученный ими хлеб в камеры несовершеннолетних..." [15].

Про цинічне використання дітей у розвідувальних цілях свідчить лауреат Шевченківської премії України, письменниця Марія Матіос у популярному романі «Солодка Даруся».

... Серед ночі постукали до хати колгоспного заготівельника Ілащука. Господар розумів, що з нічного стукоту нічого доброго не виходить. Але двері відчинив. Два чоловіки у мазепинках говорили коротко: «Ми прийшли взяти сиру, бринзи і масла... Удосвіта сам замельдуєш: увірвалися серед ночі з лісу, вчинили погром, напудили зброєю, пограбували і щезли. Ще пару штурханців у плечі дали...»

Удосвіта подвір'я Ілащука заповнили військові. Нишпорили скрізь. Але нічого підозрілого не виявили. Тільки з двох хатніх вікон стирчали розбиті шибки. Тоді офіцер МГБ [16] звернув увагу на десятирічну Дарусю – донечку Михайла Ілащука. Підступно заманив дівчинку цукерками-півниками і вивідав у неї те, що батьки твердо приховували. Даруся виповіла, що ті вуйки, що приходили вночі, тата не били. І вікна не били. Тато бив вікна сам, коли вуйки пішли. Виходить, віддав повстанцям колгоспне добро – сир, масло, сметану, бринзу – добровільно, без опору [17].

Але цей ганебний метод вивідування інформації у малолітніх дітей спрацьовував не завжди. Відомий чекіст Георгій Санніков у книзі з промовистою назвою «Большая охота» розповідає, як восени 1953 року опинився на якомусь хуторі в Західній Україні разом з водієм автомобіля ГАЗ-69. І зустрів тут гарну дівчину з маленьким хлопчиком, що притискався до спідниці. Молодий офіцер у чекістсько-військовому кашкеті з голубим верхом вийняв з кишені жменю цукерок і заговорив українською мовою: «Ходи, хлопчику, до мене, я тобі цукерок дам». Хлопчик насуплено подивився на офіцера, потяг дівчину за спідницю, щось сказав і побіг додому.

– Що він сказав тобі? – запитав Санніков.

– Та сказав, що совіти хотіли злопати [18] його.

– А скільки йому років?

– Та йому чотири роки. Що з нього візьмеш?

Далі автор «Большой охоты» зізнається, що часто згадував цю зустріч із симпатичною хуторянкою і її сином, що відмовився узяти солодкі цукерки з рук радянського офіцера. «И это в четыре года, – дивується Санніков. – Что же из него вырастет?.. Неприятный осадок всегда оставался на душе, когда

я вспоминал эту случайную встречу на неизвестном и неотмеченном на секретной карте хуторе» [19].

Письменниця М.Матіос і чекіст Г.Санніков розповіли про два – прямо протилежні – приклади поведінки дітей у незвичних ситуаціях. А мені згадався такий епізод. Якимось по закінченню одного літературного вечора зайшла мова про творчість нашої землячки Марії Матіос. Знайомий доцент-філософ, з діда-прадіда буковинець, не стримував свого обурення вчинком десятирічної Дарусі, яка мовби за прикладом Павліка Морозова, «продала» своїх батьків: «Матіос образила ціле покоління буковинців... Люди нашого краю ніколи не відзначалися продажністю, доносительством... У той трагічний час у кожній селянській родині батьки вчили дітей, про що і з ким говорити...»

...Минали роки. У шістдесятих у країні почався дисидентський рух. З новою силою запрацювала машина стеження і доносительства. Ось як характеризує цей період людина, що безпосередньо працювала з багатьма політичними лідерами СРСР, академік Російської академії наук Г.А.Арбатов: «Хотя непосредственной мишенью антидисидентской политики были сотни, может быть, тысячи людей, их выявление и преследование потребовали активизации всей деятельности органов, называемых «тайной полицией»: внедрения во многие ячейки общества дополнительной агентуры, собирания и поощрения доносов, перлюстрации переписки, подслушивания телефонных разговоров (підкреслення автора). Это не могло пройти незамеченным: подслушивания, подглядывания, доносов начинали опасаться все – обоснованно или нет, в данном случае не так уж важно, включая весьма высокопоставленных людей. Не раз ответственные работники ЦК КПСС, даже секретари ЦК, когда разговор в их кабинете становился острым, поглядывая на телефон, делали красноречивый жест – прикладывали палец к губам и переходили на другую тему» [20].

Промовистою у цьому відношенні є згадка Арбатова про свою розмову з головою КДБ СРСР Ю.В.Андроповим з приводу перлюстрованого листа одного із своїх близьких друзів. Андропов сказав, що тепер вимушений буде показати лист Брежневу. На спробу відмовити від показу листа Андропов

зауважив: «Я не уверен, что копия этого письма уже не передана Брежневу. Ведь КГБ – это сложное учреждение и за председателем тоже присматривают. Тем более, что есть люди, которые будут рады его скомпрометировать в глазах руководства тем, что он от Брежнева что-то утаил, да ещё касающееся его лично» [21].

Свіжий струмись у суспільно-політичне життя України внесли «шістдесятники», з якими політичний режим вів активну боротьбу. Про це свідчить інформація секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького Центральному Комітетові КПРС від 23 квітня 1973 року. Документ дає можливість виокремити найактивніших борців за незалежність України, що були засуджені. 3-поміж них: Світличний І., Світлична Н., Сверстюк, Шумук, Стус, Чорновіл, Осадчий М., Гель, Калинець І., Калинець І., Строката, Рубан, всього 29 чоловік.

В інформації Щербицького говориться, що працівники Інституту філософії АН УРСР Пронюк і Лісовий виготовили і намагались розповсюдити «відкритий лист» антирадянського змісту. Вони заарештовані. Слідство завершено. У Львові виявлена націоналістична група студентів університету, серед них – Попадюк, Микитка, Хвостенко, Сварник, Худой, Філонов, Долинська та ін. З них лише Попадюк і Микитка засуджені, інші потрапили в комсомольську обробку. У м. Коломиї Івано-Франківської обл. викрито групу Гриньківа Д., до якої входили Чупрей Р., Шовковий І., Мотрук І. У них вилучили шість стволів зброї, більш як 600 патронів. У м. Чорткові заарештовані за розвішування націоналістичних прапорів Сапіляк і Мармус.

В.Щербицький називає прізвища українців з ЧССР, які пройшли через суд, але не покаялися: Мурашко, Бачу, Гроцький, Коцурова (згодом вони були заарештовані МВС ЧССР і засуджені). Та не всі витримали натиск слідчих і розкаялися. Зазнала кадебістського впливу Зіновія Франко. Як наслідок – виступ з відкритим листом у газеті «Радянська Україна» і по телебаченню з критикою підступів зарубіжних націоналістичних центрів. З відкритими листами в республіканській пресі виступили також Селезненко і Холодний. Зізнання арештованих врахували: їх звільнили від кримінальної відповідальності [22].

Цілком очевидно, що більшість судових справ починалася саме з доносів. У різні часи писали їх і ... письменники. Наведу факт з промови голови Української Всесвітньої Координаційної Ради Д.Павличка у Нью-Йорку 18.XI.2007 р.: «Сьогодні вже встановлено.., що Юрій Смолич колишній старшина армії УНР, охоплений страхом відповідальності за свою патріотичну молодість, став агентом ГПУ та НКВД, писав «доброзичливі» доноси на Олександра Довженка та інших діячів української культури... Коли вся літературна громадськість після появи роману «Собор» намагалася зберегти його автора Олесь Гончара на посаді голови правління письменників України, Смолич погодився посісти його крісло [23].

... А доноси йшли звідусіль. «Стукали» різноробочі, кваліфіковані робітники, службовці, керуючі будинками і коменданти, домогосподарки, персонал райради, райвійськкомату, журналісти, навіть доценти. Їх обурювало, що цей слухає зарубіжне радіо, а цей читає «самвидав», інший розповідав анекдоти про перших осіб держави, а той розмовляє тільки українською мовою і читає Шевченка...

Як позначалися на долях людей «сигнали» цих добровільних помічників каральних органів – свідчить історія одного анонімного доносу з документального дослідження «Рабы ГБ...» званого російського журналіста Юрія Щекочіхіна.

... До редакції «Літературной газети» завітав юнак з Івано-Франківщини Віктор Ідзьо. До цього він уже побував у кількох московських приймальнях. На Пушкінській вулиці, в прокуратурі СРСР; на вулиці Дзержинського, в КДБ; на проспекті Калініна, в приймальні Верховної Ради СРСР; на Старій площі, в ЦК КПРС... Півтора року тридцятилітній Віктор Ідзьо шукає справедливості у Москві.

А почалося все так. 13 серпня 1986 р. у батьківській хаті Віктора зробили обшук. Привід? Анонімний донос: в помешканні зберігається вкрадений технічний спирт. Як і слід було чекати, спирту не виявили, зате несподівано із-за шафи вийняли... пістолет марки «ГТ» з шістьма набоями. Міліціонери затримали Віктора і того ж дня запроторили в тюремну камеру.

Довгих сім місяців вели слідство, двічі суд надсилав справу на дослідження. Врешті-решт у березні 1987 року справу закрили, вину не довели. В.Ідзьо була виплачена грошова компенсація за незаконний арешт. Крім цього, про вжиті заходи на Вікторові звернення відповіли прокурор УРСР, заступник Генерального прокурора СРСР, інші представники влади.

Та на цьому Віктор не зупинився. Чотири роки доводив, що міліція і прокуратура – лише виконавці операції, яка зародилася зовсім не в міліції чи в прокуратурі, а в надрах КДБ. І тому Ідзьо подав на КДБ позов до суду...

...І ось Юрій Щекочіхін і кореспондент «Литературной газеты» Сергій Кисельов у кабінеті начальника Івано-Франківського управління КДБ І.Левченка. Господар кабінету здивовано відреагував на запитання журналістів: «Невже ви серйозно думаєте, що хтось із наших офіцерів міг підкинути під час обшуку пістолет?..» Тоді гості з Москви поцікавились долею книг і віршів, вилучених у Віктора під час обшуку. У відповідь І.Левченко розпорядився показати експертний висновок доцента Івано-Франківського педінституту, кандидата педагогічних наук Б.А.Грицюка. Висновок експерта цитую за книгою Ю.Щекочіхіна: «Изучение указанных материалов дает основание утверждать, что часть из них носит враждебный, националистический и клеветнический по отношению к советской действительности характер. Статьи «Українська загальна енциклопедія» с националистических позиций освещают историю Украины, в частности ее послереволюционный период. В этом смысле указанные статьи энциклопедии могут быть использованы для пропаганды идей украинского буржуазного национализма... В мартовском номере ежемесячника «Українська музика» на странице 115 помещен гимн украинских националистов «Ще не вмерла Україна», название которого говорит само за себя... Из краткого анализа представленных материалов можно сделать вывод о том, что они по содержанию и идейной направленности являются националистическими и враждебными нашему социалистическому строю и коммунистической морали» [24]. І ще начальник

управління КДБ відзначив, що саме цей висновок послужив офіційним приводом для «фронтальної перевірки» Ідзьо.

Відтак заступник начальника КДБ області В.Харченко представив журналістам один з двох томів, так би мовити, "паралельної" справи Віктора Ідзьо. А тут натуральні доноси. Однокурсник Віктора по інституту Н.Вечеша пише: «...Влітку 1983 року я був у Ідзьо дома, він показував мені «Кобзар» Шевченка і говорив, що там є такі вірші, які радянська влада забороняє друкувати...» Агроном із Житомирської області В.Павленко, з яким Віктор служив у армії, доносить: «Ідзьо в казармі висловлював думку, що в нашій країні є порушення Конституції...» А далі «сигнали» Л.Олійник з Івано-Франківська, яка разом з Віктором була у туристичній групі в Одесі; від сокамерників – П.Радиша та одного рецидивіста, який за словами Віктора, вибивав з нього явку з повинною.

Навідалися московські журналісти і до Івано-Франківського педінституту. Постукали у двері кабінету декана факультету іноземних мов. Представилися. Далі цитую уривок діалогу в кабінеті декана:

– «Вы помните, Богдан Антонович, как в августе 1986 года вам дали на рецензию стихи, музыкальные журналы и украинскую музыкальную энциклопедию? Помните вашего бывшего студента Виктора Идзьо? Тогда вы еще не были деканом.

Декан Б.Грицюк пожал плечами:

– У меня было много студентов... Да и рецензий я написал сотню...

– Но это была не совсем обычная просьба. Виктор Идзьо... Может быть, вспомните? Ну...

Он внимательно посмотрел на нас, вздохнул: Ну... Что-то припоминаю...

– Тогда почему к вам, не филологу, не историку, не музыканту, а сотруднику кафедры педагогики и психологии обратилось управление КГБ с просьбой дать свое заключение на стихи и старые журналы, найденные у вашего студента?

– Откуда я знаю... Сам не мог понять...

– Богдан Антонович, был ведь уже 86-й год. Вы не могли не понимать, не могли не видеть, что ничего крамольного не было в этой литературе.

Он замолчал надолго, а может быть, нам так показалось, а потом горько усмехнулся:

– Но меня же попросили не с кафедры философии, а из КГБ. И я понимал, какую рецензию, какое заключение от меня ждут...» [25].

Ось як з'являлися на світ доноси, «висновки», «рецензії»... Про таку практику відверто пише ветеран КДБ з м.Рівне І.Я.Присяжнюк у листі до «Литературной газеты»: «Хочу затронуть ещё один аспект деятельности КГБ, которая сопряжена с опасностью для страны и народа, особенно сейчас, в критическое для нас время.

Как правило, информацию о процессах в обществе КГБ даёт на основании доносов сексотов. Из практики многолетней работы знаю, что многие сексоты, завербованные на «компрах» или добровольно изъявившие желание быть информаторами, привыкают к иудиным деньгам. Угождая оперработнику, они дают информацию, которая ему нужна, подчас явную липу (підкреслення автора). Карьерист-оперативник, чтобы держаться на плаву, доволен такой информацией. Создается своего рода симбиоз, при котором они взаимно извлекают друг от друга пользу. Всё это наносит вред обществу [26]. До речі, за таким «сценарієм» діяли донощики не лише в тих містах, де працював ветеран КДБ І.Присяжнюк. У 70-х роках минулого століття відділення КДБ у райцентрі Глибока Чернівецької області, збираючи липові доноси від місцевого юди, працівника районної газети, холоднокрівно ламало долі невинних людей. І досі за це ніхто не відповів. У незалежній Україні колишні кадебісти почувають себе комфортно – мають високі пенсії, прекрасні квартири. А їхні жертви так і залишилися nereабілітованими.

Яке майбутнє доносу? Яку роль відіграватиме цей феномен у нашому, ХХІ столітті? Російський філософ-публіцист Сергій Корольов вважає, що "Відродження загальнолюдських цінностей буде означати поступове поширення, «розтікання» у суспільстві

нормальної людської моралі, несумісної з доносительством» [27].

А поки що, як стверджують експерти, росіяни почали частіше доносити один на одного. Цьому неабияк сприяють «гарячі лінії», відкриті спецслужбами в усіх містах. З одного боку, сигнали громадян допомагають у розкритті злочинів. А з іншого – «гарячі лінії» постачають чимало і фальшивих доносів. Нерідко люди зводять рахунки з багатшими й успішнішими сусідами.

І все ж Державна Дума Росії прийняла «Федеральний закон об оперативно-розсыкной деятельности (№144-ФЗ от 12.08.95 г.)», спрямований на підтримку і заохочення осіб, що співпрацюють з органами. Стаття 18 Закону гласить: «Лица, содействующие органам, осуществляющим оперативно-розсыкную деятельность, находятся под защитой государства... Могут получать вознаграждения и другие выплаты. Полученные указанными лицами суммы вознаграждений и другие выплаты налогами не облагаются и в декларациях о доходах не указываются. Период сотрудничества граждан по контракту с органами... включается в трудовой стаж граждан. Указанные лица имеют право на пенсионное обеспечение в соответствии с законодательством Российской Федерации». Цікава деталь. Закон забороняє використовувати «конфиденциальное содействие по контракту депутатов, судей, прокуроров, адвокатов, священнослужителей и официально зарегистрированных религиозных объединений» (ст. 17). Отже, доносительство інтелігентно названо «конфиденциальным содействием на контрактной основе».

Незважаючи на те, що донос нерідко містить правдиву інформацію, «...отношение к доносу у людей такое же резко отрицательное, как и к клевете ... Отрицательное отношение к доносам связано с социальными последствиями, которые влечёт за собой донос для человека, ставшего его жертвой [28]. І справді, скільки нещасних жертв падало на коліна перед фальшивими доносами! Жданов на XVIII з'їзді партії (1939 р.) говорив про людину, що написала 142 фальшивих доноси. Жахливо: одна людина оббрехала (можливо й погубила) 142 душі. До речі, як свідчать історики, сплески доносительства були за Івана

Грозного, Бориса Годунова, за Й.Сталіна. Не відставала в цьому плані і брежнєвська доба.

Як вже мовилося вище, спалахи доносительства спостерігаються і в наші дні. Київська газета «Сегодня» на першій сторінці великими літерами подала «шапку»: В МВД епидемія анонимок на шефов [29].

На одній з телепередач письменник Володимир Войнович проникливо заявив: усі ми сходимось на тому, що доносити в радянському розумінні – не добре. Але якщо людина зауважила, що носять мішки з гексогеном до нього у підвал, то це вже цілком інша ситуація. *(Очевидно, В.Войнович мав на увазі мішки з гексогеном і вибуховий пристрій, виявлені в житловому будинку в Рязані у вересні 1999 р. Ці реальні факти викладені у книзі Литвиненка А., Фельштинського Ю. ФСБ взриває Росію (К.: Нора-Друк, 2006).*

Донос – хоч феномен багатоаспектний – постає у вигляді зла. Але правоохоронні органи держави, частина населення виправдують його. І не випадково. Наприклад, за період війни на Донбасі завдяки інформаторам (формальним і неформальним) вдалося уникнути багатьох терактів, інших злочинів, глибше зрозуміти задуми агресора.

Головне – щоб «джерела оперативної інформації» не виходили з берегів. Щоб не заливали все суспільство...

Література:

1. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга друга. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – С. 732-733.
2. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. / Упоряд. Ярослав Дашкевич; Василь Кук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – С. 216-220.
3. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Київ-Торонто, 2007. – С. 26.
4. Бурдс Джеффри. Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). – Москва – Нью-Йорк: «Современная история», 2006. – С. 87.
5. Літопис Нескороної України: Документи, матеріали, спогади. Книга II. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – С. 205.

6. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. У двох книгах. Книга перша. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – С. 274.
7. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 33.
8. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Книга друга. – С. 463.
9. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 287.
10. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 19. – Київ – Торонто, 2012. – С. 551-563.
11. Бражнев А. Школа опричників // Літер. обозрение. – 1991. – № 9. – С. 35.
12. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 1. – М.: Инком Н.В., 1991. – С. 152.
13. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955. – К.: Укр. Вид. спілка, 2005. – С. 639-643.
14. Бурдс Джеффри. Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). – Москва – Нью-Йорк, 2006. – С. 80.
15. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953... Книга перша. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – С. 273.
16. В іншій книзі – «Вирвані сторінки з автобіографії» (с. 327) – Марія Матіос стверджує, що «офіцер МГБ» – невігаданий персонаж, то був начальник Вижиницького районного МГБ майор Дідушенко.
17. Матіос Марія. Солодка Даруся. Видання сьоме. – Львів: ЛА «Піраміда», 2011. – С 161-173.
18. Очевидно, не «злопати», а «злапати», тобто «зловити».
19. Санников Г.З. Большая охота: Борьба с вооруженным подпольем ОУН в Западной Украине. – М.: Печатные традиции, 2008. – С. 243-245.
20. Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 гг.). Свидетельство современника. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 268.
21. Там само. – С. 316-317.
22. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2-х ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 498-504.
23. Павличко Д. Україна та світовий конгрес українців // Літ. Україна. – 2007. – 13 грудня. – С. 3.

24. Щекочихин Ю.П. Рабы ГБ. XX век. Религия предательства. – Самара: Издательский дом «Федоров», 1999. – С. 122.
25. Там само. – С. 127.
26. Щекочихин Ю. «Я – стукач, мой псевдоним – «Корчагин» // Литер. газета. – 1991. – № 7. – С. 8.
27. Королёв Сергей. Донос в России // Дружба народов. – 1995. – № 2. – С. 146.
28. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 303-304.
29. Война анонимок // Сегодня. – 2012. – 8 лютого.

УДК 340.13+94(477)«1919–1959»

Соловей Д. Ю.,
здобувач кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УСРР (УРСР) У 1919–1959 РР.

У статті висвітлюється історіографія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність у 1919–1959 рр. УСРР (УРСР). Наводяться базові праці науковців радянського періоду, українських вчених та зарубіжних дослідників сучасності, які досліджували формування та розвиток інститутів кримінального права, враховуючи різні вектори кримінально-правової політики. На підставі аналізу цих праць здійснюється їх систематизація і поділ на групи.

Ключові слова: історіографія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, кодифікація, Кримінальний кодекс, злочин, покарання.

В статье раскрывается историография развития законодательства об уголовной ответственности в 1919–1959 гг. УССР. Анализируются базовые труды ученых советского периода, украинских ученых и зарубежных исследователей современности, которые освещали формирование и развитие